

Jerzy RUNGE*

PROBLEMY WZROSTU I ROZWOJU ZŁOŻONYCH UKŁADÓW OSADNICZYCH

PROBLEMS OF GROWTH AND DEVELOPMENT OF COMPLEX SETTLEMENT SYSTEMS

ABSTRACT: The aim of the presentation is discussing some methodological problems of identification of the process of growth and development in complex settlement systems with special reference to Katowice conurbation (Poland). According to the Author, the investigation of complex settlement systems requires considering such phenomena and processes as coincidence (territorial overlapping of social-economic relations), functional fragmentation (significant spatial and functional differentiation within a settlement system), and multiplier effects (creation of additional growth as a consequence of coincidence). In the hitherto social-economic investigations of various areas, usually growth and development trends were stressed, whereas the revealing problems of the world's economy as well as depopulation and population ageing require including these phenomena in growth and development models in various territorial scales. Katowice conurbation is an illustration of the complexity of the discussed problems. Due to such factors as – 1) inconsiderable predominance of social-economic potential of the central city in relation to other cities, 2) historically concentric-decentralizing direction of transformations which is against the model of urbanization, 3) importance of polycentric structures in social-economic transformations, and 4) poorly revealing processes of external suburbanization – it is necessary to start different methodological approach in growth and development investigations as compared to classic agglomeration systems. The results of investigations of transformation processes in Katowice conurbation and also these observed in other complex settlement systems of the Silesian Province (Rybnik conurbation, Bielsko-Biała agglomeration, Częstochowa agglomeration) emphasize territorial and hierarchical (local and regional scales) complexity of growth and development processes.

KEY WORDS: growth, development, complex settlement systems, conurbation

Wprowadzenie

O ile pojęcie wzrostu utożsamiane jest najogólniej z powiększaniem się określonego elementu, o tyle rozwój traktuje się jako ciąg przemian ukierunkowanych, przebiega-

* Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Geografii Ekonomicznej, e-mail: jerzy.runge@us.edu.pl

jących od struktur mniej złożonych do bardziej złożonych, w szczególności struktur jakościowo wyższych, tzn. takich, których wewnętrzne procesy oraz powiązania z otoczeniem przebiegają wedle praw, jakie na niższych poziomach strukturalnych nie działały (*Filozofia a nauka...* 1987, s. 613). W badaniach wzrostu i rozwoju rysuje się szereg wątków problemowych. Do zasadniczych kwestii badawczych należą:

a) identyfikacja przejawów wzrostu i rozwoju na poziomie lokalnym, regionalnym wraz z informacją, co jest rezultatem zmian miejscowych, a co wynikiem oddziaływań zewnętrznych (koincydencja, wpływ autokorelacji przestrzennej);

b) zagadnienie braku zgodności między kształtowaniem się zmian w czasie różnych cech – przykładowo skalarnych i wektorowych bądź ludnościowych i gospodarczych (brak kohezji);

c) w wymiarze przestrzennym lokalne ujawnianie się różnego typu zmian o odmiennym kierunku i natężeniu (fragmentacja);

d) rozpatrywanie wzrostu i rozwoju w kontekście otoczenia, tj. rozróżnianie:

- zmian rzeczywistych i pozornych (np. efekt działań prawno-administracyjnych),
- zmian bezwzględnych i względnych (kwestia porównywalności danych),
- zmian bezpośrednich bądź opóźnionych w czasie (wpływ autokorelacji czasowej),
- zmian trwałych, okresowych i incydentalnych (np. w kontekście cykliczności, modelu wahań w czasie);

e) uwzględnianie strukturalizacji przestrzenno-czasowej wzrostu i rozwoju (konieczność hierarchicznego, wielopłaszczyznowego ujęcia zmian);

f) relacja między stagnacją i regresem a kwestiami wzrostu i rozwoju (np. w odniesieniu do cyklu koniunkturalnego w gospodarce, modelu I i II przejścia demograficznego, teorii ruchliwości przestrzennej W. Zelinsky'ego (1971) bądź modelu urbanizacji (Klaassen, Paelinck 1979).

Przy uwzględnieniu zmiany tej samej cechy w tym samym czasie w innej jednostce terytorialnej (najczęściej hierarchicznie wyższej lub sąsiedniej), porównując skalę zmian cechy dla obu jednostek można interpretować je w kategoriach rozwoju bądź regresu, tj. szybszych bądź wolniejszych zmian względem określonej bazy odniesienia. Takim odniesieniem może być poziom regionalny czy też krajowy. Między innymi na tej podstawie oparto się w poszukiwaniu narzędzi pozwalających na analizę zmian strukturalnych (Wyżnikiewicz, 1987). Jedną z interesujących propozycji w tym względzie – dzisiaj nieco zapomnianą – są tzw. modele przesunięć S.E. Dunna E.F. Lamparda, R.F. Mutha, H.S. Perloffa (1960), pozwalające porównywać dynamikę zmian całej struktury oraz jej poszczególnych części do przyjętych poziomów odniesienia zarówno w wielkościach bezwzględnych, jak i względnych.

W zależności od przedmiotu badań wzrost i rozwój mogą dotyczyć kwestii gospodarczych bądź społecznych. Wiele koncepcji teoretycznych, na których bazuje się w geografii społeczno-ekonomicznej, odwołuje się do kwestii wzrostu i rozwoju, zwłaszcza w sytuacji długookresowych tendencji zmian zjawiska lub grupy zjawisk.

W przypadku badania jednoelementowego określenie charakteru zmian nie nastrocza trudności. Wraz ze wzrostem stopnia złożoności, np. przejściem od skali pojedyn-

czego miasta do formy zespołu miejskiego, identyfikacja charakteru jego zmian wymaga większej pracy. Analizowane zmiany są pochodną zróżnicowanej dynamiki i kierunku przeobrażeń w czasie na różnych poziomach tego układu osadniczego. Zmiany te mogą być zasadniczo zgodne w całym badanym układzie, różniące się w niewielkim stopniu, albo też silnie niezgodne, wzajemnie się znoszące. Z uwagi na zjawisko koincydencji efekt mnożnikowy w złożonych układach osadniczych jest bardzo widoczny.

Zasygnalizowane tylko skrótowo problemy badań wzrostu i rozwoju są jednymi z istotnych zagadnień współczesnego świata, zarówno w aspekcie poznawczym, jak i aplikacyjnym. Z jednej strony pozwalają zrozumieć wieloaspektowość nakładających się na siebie tendencji przemian, niekoniecznie o tym samym natężeniu i kierunku, zaś z drugiej strony stanowią przesłankę do działań praktycznych, zwłaszcza w sferze polityki lokalnej czy regionalnej. Wskazanie owych uwarunkowań jest celem niniejszego opracowania.

Problemy konceptualizacji wzrostu i rozwoju

Przekształcenie się prostych form osadnictwa w układy złożone wiązało się z rozwojem gospodarki kapitalistycznej, a zwłaszcza z pojawieniem się obszarów intensywnej działalności górniczo-hutniczej. Niedobór miejscowych zasobów pracy powodował konieczność napływu migracyjnego, a wraz z nim realizacji potrzeb mieszkaniowych. Dlatego też od początku XIX w. obserwuje się rozwój przyzakładowego budownictwa mieszkaniowego, którego znaczenie w kształtowaniu przestrzeni miejskiej trwało w Europie Środkowej aż do drugiej połowy lat 70. XX stulecia. Wiek XIX to także intensyfikacja miejskich procesów osadniczych, owocujących formowaniem złożonych struktur przestrzenno-funkcjonalnych, metropolizacją, jak i rozwojem przestrzeni centralnej. W rezultacie w wielu miejscach na świecie pojawiają się złożone formy osadnicze, tj. aglomeracje i konurbacje. Podstawowymi cechami struktury przestrzenno-funkcjonalnej aglomeracji są:

- dominacja potencjału społeczno-gospodarczego w ośrodku centralnym,
- historycznie odśrodkowy kierunek przemian, zgodny z modelem urbanizacji (Klaassen, Paelinck 1979),
- widoczny w wielu aglomeracjach proces depopulacji dzielnicy śródmiejskiej ośrodka centralnego oraz suburbanizacji w otoczeniu.

Z kolei dla konurbacyjnych układów osadniczych charakterystyczne są:

- niewielka przewaga potencjału społeczno-gospodarczego ośrodka centralnego względem innych dużych miast układu (Runge 2008),
- historycznie dośrodkowo-odśrodkowy kierunek przemian niezgodny z modelem urbanizacji (Runge, Kłosowski 2011, Krzysztofik 2014, Runge J., Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge A. 2014),
- istotne znaczenie policentryczności wewnętrznej (na poziomie wewnątrzmijskim) oraz zewnętrznej (na poziomie ogólnomiejskim); efektem jest znaczna fragmentacja przestrzeni społeczno-gospodarczej (Spórna 2012),

– słabo ujawniające się procesy suburbanizacji zewnętrznej, bardziej widoczna jest suburbanizacja wewnętrzna i przeniesiona (Runge, Krzysztofik, Spórna 2011).

Wskazane różnice, podobnie jak różnice uwidaczniające się w przemianach ludnościowych, w porównaniu z przemianami gospodarczymi wymagają bardziej wnikliwego spojrzenia na kwestie wzrostu i rozwoju.

Jeśli przyjąć, iż w aspekcie geograficznym pojęcie wzrostu ma wymiar ilościowy, ilustrując dodatni kierunek zmian cech skalarnych bądź wektorowych, odnoszących się do konkretnego fragmentu przestrzeni społeczno-gospodarczej, to pojęcie rozwoju jest bardziej złożone. Rozwój to proces o wymiarze ilościowo-jakościowym, ilustrujący dodatni kierunek zmian cech skalarnych bądź wektorowych, prowadzący do pojawiania się nowych jakości społeczno-gospodarczych lub przestrzennych.

Ilustracją ilościowego wymiaru rozwoju są wskaźniki syntetyczne, zaś dla jakościowego wymiaru są nimi teorie i modele. Z uwagi na fakt, iż rozwój ma wymiar przestrzenny, gospodarczy oraz społeczny, można te wymiary odpowiednio interpretować morfologicznie, funkcjonalnie oraz systemowo. Konieczny jest tu szerszy komentarz.

Przestrzenny wymiar rozwoju cechy lub grupy cech oznacza: a) pojawienie się nowego elementu bądź układu elementów w przestrzeni; b) nowe tendencje w redystrybucji terytorialnej zjawiska (zjawisk). Funkcjonalny wymiar rozwoju należy wiązać ze zmianami gospodarczymi, ujawniającymi się w formie kreowania nowych działalności wiodących bądź także istotnej redystrybucji działalności wiodących w sferze gospodarki. Z kolei społeczny wymiar rozwoju należy rozumieć jako kreowanie indywidualnych oraz grupowych powiązań między ludźmi, które to powiązania służą zaspokajaniu potrzeb życiowych (zarówno podstawowych, jak i wyższego rzędu), a także umożliwiają osiągnięcie wyższej pozycji w hierarchii społecznej. Tym samym tworzenie owych więzi na poziomie gospodarstwa domowego, miejsca zamieszkania i pracy tworzy strukturę powiązań o charakterze systemu społecznego (Maik 2000).

Stwierdzono, że ilustracją rozwoju w wymiarze ilościowym są określone wskaźniki syntetyczne, zaś w wymiarze jakościowym odpowiednie koncepcje teoretyczne bądź modele. Najczęściej do grupy syntetycznych wskaźników rozwoju gospodarczego zalicza się: wielkość wzrostu produktu krajowego brutto, skalę energochłonności gospodarki, wskaźnik zatrudnienia w gospodarce czy też wielkość nakładów na działalność badawczo-rozwojową (B + R) w relacji do PKB. Wśród społecznych wskaźników rozwoju znajdują się: wskaźnik rozwoju społecznego (HDI), zmodyfikowany wskaźnik HDI (uwzględniający skalę nierówności), wskaźnik nierówności płci (GII) oraz wskaźnik ubóstwa (MPI). Z kolei w grupie środowiskowych wskaźników rozwoju ilościowego występują: udział energii ze źródeł odnawialnych w ogólnej produkcji i zużyciu energii brutto, udział biopaliw w ogólnym zużyciu paliw, poziom wodochłonności gospodarki, odsetek terenów poddanych rewitalizacji, a także skala recyklingu odpadów opakowaniowych. W literaturze przedmiotu wymienia się także instytucjonalno-polityczne mierniki rozwoju ilościowego, a mianowicie: udział gospodarstw domowych z dostępem do szerokopasmowego Internetu, stopień zaangażowania społecznego w inicjatywy lokalne, poziom zaufania wobec instytucji pub-

licznych czy też frekwencję w wyborach parlamentarnych i samorządowych (Brzoska, Lewandowska 2013).

Jak zauważono już wcześniej, jakościowy wymiar rozwoju odzwierciedlają określone teorie i modele. W problematyce gospodarczej są nimi zwłaszcza: teoria cykli gospodarczych N.D. Kondratiewa (1925), teoria trzech sektorów gospodarki (Fisher 1935, Clark 1940), teoria rozwoju egzogenicznego (Keynes) i endogenicznego (Cappellin, Thrift), teoria biegunów (ośrodków) wzrostu, dyfuzja innowacji, modele życiowe produktu, teoria rozwoju zdecentralizowanego (Weaver, Stöh) czy też koncepcja rozwoju zrównoważonego (Cassel, Nurske, Lewis). Rozwój społeczny może być wyjaśniany na gruncie koncepcji transformacji demograficznej (I oraz II przejście) – (Van de Kaa 1987, 1988, *Teoria przejścia...* 1990), teorii ruchliwości przestrzennej W. Zelinsky'ego (1971), teorii rozwoju zależnego (Frank, Cardoso, Furdato) czy też teorii modernizacji społecznej (szerzej m.in. Jelonek, Tysza 2001, Krzysztofek, Szczepański 2002, Okólski 2004). Z kolei akcentowanie przestrzennego wymiaru rozwoju znajduje się chociażby w teorii ośrodków centralnych W. Christallera, w koncepcji progów rozwojowych B. Malisza, teorii dyfuzji innowacji, jak również w teorii urbanizacji.

Zdecydowana większość przytoczonych teorii i modeli dotyczy niewielkiej liczby składowych, zaś sama przestrzeń traktowana jest izomorficznie. Z kolei rozwój to przejście do kolejnego stadium rozwinięcia modelu. Zatem usytuowanie na osi czasu stwarza możliwość identyfikacji określonej fazy rozwojowej badanego zjawiska bądź grupy zjawisk. Może być jednak tak, iż analizowana struktura obiektów badania cechuje się nie tylko różną dynamiką zmian, ale na dodatek o odmiennym kierunku (wzrost, stagnacja, spadek). W przypadku teorii i modeli akcentujących wymiar przestrzenny dodatkowym kryterium identyfikacyjnym fazy rozwojowej jest lokalizacja elementu względem centrum układu (np. przestrzeń centralna, biegun, ośrodek centralny, rdzeń). Na ogół przestrzeń owych modeli ma postać aglomeracyjną. Pojawia się zatem pytanie: czy w przestrzeni policentrycznych układów osadniczych teza o rozwoju opiera się w sposób wystarczający na tej samej jak wcześniej grupie teorii i modeli, czy też niezbędna jest nieco inna konceptualizacja problemu?

Przestrzeń policentrycznych układów osadniczych – teoretyczno-empiryczne kwestie wzrostu i rozwoju

Już wcześniej zwrócono uwagę na różnice w kształtowaniu się struktury przestrzenno-funkcjonalnej aglomeracji w stosunku do konurbacyjnych układów osadniczych. Opierając się na badaniach prowadzonych w ostatnich latach, można stwierdzić, iż podstawowymi własnościami przestrzeni społeczno-ekonomicznej konurbacji są:

- koincydencja – czyli wzajemne nakładanie się różnego typu oddziaływań społeczno-ekonomicznych w obrębie jednostek terytorialnych tworzących złożony układ osadniczy;
- fragmentacja funkcjonalna – oznaczająca znaczną mozaikowość obszarów o określonych funkcjach w obrębie całego układu osadniczego jako pochodna jego policen-

trycznej genezy; struktura przestrzenna wielu układów złożonych jest konsekwencją inkorporacji sąsiadujących miejscowości, zaś proces historycznego formowania terytorium miasta miał charakter zmienny w czasie;

– niewielka skala suburbanizacji zewnętrznej, a jednocześnie ważniejsza rola suburbanizacji wewnętrznej i przeniesionej (Runge, Krzysztofik, Spórna 2011);

– skalarny i wektorowy wymiar zróżnicowań społeczno-ekonomicznych – zmiany wielkości cech skalarnych utrwalają konurbacyjny charakter układu osadniczego (załudnienie, użytkowanie przestrzeni), zaś zmiany wielkości cech wektorowych prowadzą do aglomeracyjności układu (dojazdy do pracy, migracje stałe);

– efekty mnożnikowe – dodatkowe wzrosty wielkości cech, będące konsekwencją nakładania się zmian kilku z nich na siebie (efekt sąsiedztwa obszaru, sąsiedztwa działalności gospodarczej czy też sąsiedztwa grupy społecznej); próbę liczbowego określenia wielkości efektów mnożnikowych dla konurbacji katowickiej podjął K. Wiedermann (2008), zajmując się konsekwencjami lokalizacji zakładów Opla w Gliwicach;

– rozmytość – to występowanie pewnego spektrum zmienności cech skalarnych bądź wektorowych między klasami; zamiast ostrej granicy międzyklasowej występuje strefa przejściowa; rozmytość stanowi pochodną koincydencji; chociaż założenia teorii pojawiły się już w latach 60. XX w. (Zadeh 1965), to próby jej zastosowania w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej nie są zbyt liczne; koncentrują się one na: analizie zmienności przestrzennej w użytkowaniu ziemi na granicy miasto–obszar wiejski (Biłozor, 2003), nieostrości klasyfikacji wielocехowej (Nowak, 2001), wyznaczaniu stref wpływów miast (Mackiewicz, Ratajczak, 1996), granic między klasami wielkościowymi miast (Runge A., Kwiatek-Sołtys 2008, Runge A. 2013); kwestie te są niezmiernie istotne zarówno w polityce miejskiej, regionalnej, jak i w gospodarce przestrzennej.

Przykładem występowania owych własności może być konurbacja katowicka, w której:

– W zakresie rozwoju przestrzennego – mamy do czynienia z zewnątrz i wewnątrz silnie zróżnicowanymi przemianami, niezgodnymi z modelem urbanizacji (Klaassen, Paelinck 1979), ujawnianiem się czasowo zmiennych, lokalnych ośrodków silnego wzrostu terytorialnego oraz z licznymi przypadkami inkorporacji terytorialnych i zmian w czasie. Przykładowo tylko w latach 1945–2000 odnotowano ich aż 156 (Runge 2005). O ile w drugiej połowie XVIII w. biegunami rozwoju były miejscowości zachodniej części obecnej konurbacji (m.in. Bytom, Gliwice, Tarnowskie Góry), o tyle od połowy XIX w. rolę bieguna rozwoju zaczęły przejmować Katowice, stając się ponadto od 1922 r. stolicą administracyjną województwa i najbardziej załudnionym ośrodkiem miejskim. Po drugiej wojnie światowej impulsy rozwojowe w konurbacji katowickiej przesunęły się w stronę południowych (Tychy) i wschodnich (Dąbrowa Górnicza, Sosnowiec) obrzeży tego zespołu miejskiego;

– W zakresie rozwoju gospodarczego – uwidacznia się historyczne przesunięcie ośrodków wzrostu gospodarczego z zachodu na wschód. Zmiany te przebiegały zasadniczo w kierunku „uwięzienia na ścieżce” (Gwosdz 2004). Jednocześnie obserwuje się silną dywersyfikację przemian w okresie transformacji ustrojowej i problemy przejścia

z okresu dominacji ekstensywnego modelu rozwoju gospodarczego w kierunku nowoczesnego modelu wielofunkcyjnego gospodarki;

– W zakresie rozwoju społecznego – widoczne jest wyraźne narastanie tendencji stagnacyjno-regresyjnych. W 1982 r. ówczesne województwo katowickie osiągnęło maksimum swojego potencjału demograficznego, zaś od lat 90. XX w. rozpoczyna się domykanie regionalnego rynku pracy, a jednocześnie nasilają się procesy depopulacyjne. W 1993 r. po raz pierwszy w historii saldo migracji dla miast przybiera wartości ujemne. W centrum konurbacji zaznacza się coraz bardziej rozszerzający się terytorialnie krater depopulacyjny (Runge A. 2008).

Niezależnie od wskazania podstawowych własności policentrycznych układów osadniczych ważna jest także identyfikacja tych teorii i modeli, które odnoszą się do tego typu układów bądź procesu ich formowania. Mogą być one pomocne w analizie ich wzrostu i rozwoju. Na szerszą uwagę zasługuje tu kilka koncepcji.

I tak, propozycje J. Friedmanna (1967), J. Friedmanna i C. Weavera (1979) prezentują model rozwoju gospodarczego regionu w ujęciu historycznym, od etapu przedprzemysłowego, przez etap uprzemysławiania, przemysłowy, do etapu poprzemysłowego. O ile cechą charakterystyczną pierwszego z nich była obecność w przestrzeni niewielkiej liczby małych ośrodków miejskich, względnie zrównoważonych wielkościami, o małych zasięgach oddziaływania, o tyle w kolejnych etapach ów zrównoważony strukturalnie układ podlega silnemu różnicowaniu. Wykształca się jego centrum i peryferie, zaczynają dominować powiązania dośrodkowe (etap uprzemysłowienia), później pojawiają się subcentra oraz wewnętrzne peryferie (etap przemysłowy), zaś docelowy jest ponownie układ zrównoważony na wyższym poziomie rozwoju – wzajemnie dopełniających się funkcjonalnie ośrodków miejskich (etap poprzemysłowy). Model Friedmanna pozwala nie tylko na identyfikację określonego etapu rozwoju regionu, ale również umożliwia zastosowanie wzmiarkowanych wcześniej własności do badania etapów wzrostu i rozwoju. Przykładowo, zakładane przez Friedmanna peryferie układu mogą być badane w myśl koncepcji rozmytości zbioru, zaś wzajemne dopełnianie się funkcjonalne ośrodków miejskich może podlegać wyjaśnianiu za pomocą koincydencyjności i efektów mnożnikowych.

Innym przykładem wykorzystania określonej koncepcji do interpretacji procesów wzrostu i rozwoju jest model regionu stykowego Z. Rykła (1985, 1991). Co prawda pomysły były jako ilustracja historycznych przemian regionu śląskiego, lecz tak naprawdę jego walor użytkowy jest szerszy. Autor przedstawił historyczny proces przekształcania się – niezależnie od stopnia formalizacji granicy – obszaru peryferyjnego w region zintegrowany. Szybko rozwijający się potencjał gospodarczo-społeczny w sąsiedztwie granicy państwowej doprowadza do „przełamania” jej ograniczającego wpływu, zaś zmiana sytuacji politycznej powoduje formalną eliminację granicy, a tym samym konieczność integracji obszarów położonych wcześniej po obu stronach owej przeszkody. Koncepcja Rykła dowodzi, iż siły dośrodkowe mają większe znaczenie kształtowania złożonych układów osadniczych aniżeli siły odśrodkowe.

Istotne z punktu widzenia konceptualizacji problematyki wzrostu i rozwoju konurbacyjnych układów osadniczych są badania K. Gwosdza. Punktem wyjścia dla autora

był model rozwoju zależnego od ścieżki, ilustrujący prawidłowości oraz mechanizmy kształtowania się struktury osadniczej konurbacji górnośląskiej w latach 1830–2000 (Gwosdz 2004). Cechą charakterystyczną tego modelu jest założenie, iż przemiany determinowane są wcześniejszą historią kształtowania się funkcji danego układu przestrzennego. W przemianach może wystąpić „uwięzienie” na ścieżce, gdy dotychczasowe przemiany prowadzą do pojawienia się stanu równowagi, tj. braku dostatecznych sił zdolnych do ujawnienia kolejnej fazy rozwojowej. Ośrodek zostaje „uwięziony” na ścieżce przemian, zaś im dłużej w czasie trwa owo „uwięzienie”, tym większego oddziaływania trzeba, by wrócić na drogę przemian. Koncepcja ta została przez autora rozwinięta w badaniu ewolucji struktury gospodarczo-przestrzennej konurbacji katowickiej po 1989 r. (Gwosdz 2014). Między innymi podkreśla on, iż historycznie w badaniach rozwoju układów konurbacyjnych pierwszeństwo ma analiza genotypu funkcjonalnego (Krzysztofik 2003): „[...] ponieważ konurbacje powstałe w toku XIX-wiecznej industrializacji cechowała przewaga genotypu miast wyspecjalizowanych, możemy uznać, że jako całość podlegały one ewolucji w kierunku zastoju strukturalnego. W przypadku regionu zdominowanego przez pojedyncze działalności – np. kompleks górniczo-hutniczy – produktowa i technologiczna dojrzałość tych branż w dominującym stopniu kształtowała cechy regionalne [...]. W fazie wzrostu konurbacji ośrodki posiadające genotyp inny niż wyspecjalizowany miały większą szansę na to, by rozwinąć lub przechwycić rolę głównych ośrodków usługowych w konurbacji, co było kluczowym czynnikiem sprzyjającym i wzmacniającym zdolność do podtrzymywanego (bez faz głębokiego kryzysu) charakteru rozwoju i uniknięcia negatywnego uwięzienia na ścieżce [...]” (Gwosdz 2014, s. 24). Dlatego też o możliwościach rozwojowych decydują trzy grupy czynników:

- gospodarcze – w tym m.in. stopień dywersyfikacji lokalnej gospodarki, pozycja rynkowa dużych przedsiębiorstw, stan sektora małych i średnich przedsiębiorstw,
- społeczne – zwłaszcza wykształcenie i aspiracje mieszkańców, obecność potencjalnych i aktualnych liderów, poziom kapitału społecznego,
- przestrzenno-środowiskowe – głównie stopień degradacji środowiska przyrodniczego, pozycja miasta w sieci osadniczej, położenie względem głównych osi komunikacyjnych, dostępność terenów pod inwestycje (Gwosdz 2014, s. 25).

Analiza procesów demograficzno-społecznych oraz gospodarczych w obrębie czterech złożonych układów osadniczych województwa śląskiego (konurbacja katowicka, rybnicka, aglomeracja Bielska-Białej oraz Częstochowy), przeprowadzona przez J. Runge i F. Kłosowskiego (2011), wskazała nie tylko na różnice między nimi w zakresie analizowanych przemian, ale, co ważniejsze – na istotne odstępstwa od klasycznego modelu urbanizacji (Klaassen, Paelinck 1979). Rozwinięcie tych spostrzeżeń znajdujemy w propozycji zmodyfikowanego modelu urbanizacji dla konurbacyjnego układu osadniczego (Runge J., Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge A. 2014). Analiza historycznego procesu redystrybucji ludności i miejsc pracy w obrębie konurbacji oraz odwołania do modelu bazy ekonomicznej pozwoliły autorom na stwierdzenie, iż model L.H. Klaassena i J.H.S. Paelincka (1979) jest jedynie alternatywną próbą ilustracji zmian

urbanizacyjnych, charakterystycznych jedynie dla układów aglomeracyjnych w warunkach wzrostu cech społeczno-ekonomicznych.

Przykładem metodologicznego uogólnienia procesów rozwojowych jest praca R. Krzysztofika (2014), której celem jest próba wyjaśnienia i usystematyzowania modeli genetyczno-rozwojowych form aglomerowanych miast na obszarze Polski w okresie od XIII do połowy XX w. Jak dowodzi autor, model rozwoju aglomeracji miast ma formę dualnego układu działających w czasie sił miastotwórczych – dośrodkowych i odśrodkowych. Jednocześnie w układzie osadniczym funkcjonują: a) bariery wewnętrzne oraz b) jego częściowe lub pełne domknięcie. W najbardziej rozbudowanej terytorialnie formie osadniczej w Polsce, tj. w konurbacji katowickiej, rozwój odbywał się w drodze ujawniania się miastotwórczych sił odśrodkowych, najpierw z preindustrialnych ośrodków usytuowanych aktualnie w obrzeżu konurbacji (m.in. Będzin, Bieruń, Mikołów, Pyskowice, Tarnowskie Góry, Toszek) w stronę współczesnego rdzenia układu, zaś po 1945 r. z rdzenia w stronę obrzeży w ramach procesu deglomeracji (I Plan Regionalny Województwa) (Runge J., Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge A. 2014).

Wskazane tutaj tylko wybrane prace ilustrują nie tylko złożoność problematyki rozwoju konurbacyjnych układów osadniczych, ale także wieloaspektowość podstawowych płaszczyzn analizy (gospodarka, społeczeństwo, przestrzeń). Szerszą próbę oceny stosowalności dotychczasowych modeli i koncepcji teoretycznych do wyjaśnienia zmian społeczno-ekonomicznych na obszarze województwa śląskiego zawiera praca J. Runge (2009). Pojawia się jednak zasadnicze pytanie, jakie procesy zmian tego typu układów można uznać za odzwierciedlenie rozwoju obszaru. Na płaszczyźnie gospodarczej jest to rynek pracy, w sferze ludnościowej – tendencje kształtowania się procesów oraz struktur demograficzno-społecznych, zaś w sferze przestrzennej – wewnętrzne i zewnętrzne relacje między ośrodkami układu osadniczego (stopień domknięcia egzo- i endogenicznego) (Maik 2000). Wskazane elementy wymagają szerszego komentarza.

Rynek pracy traktowany jest najczęściej jako podażowo-popytowa struktura miejsc i ofert pracy, kreowanych w określonej skali terytorialnej przez podmioty gospodarcze, instytucje i osoby prywatne (Hasińska 1993, Runge 2013). W aspekcie geograficznym strukturę rynku pracy można charakteryzować w wymiarze gospodarczym (pochodna zróżnicowania funkcjonalnego badanego obszaru), demograficzno-społecznym (miejscowe zasoby pracy oraz wielkość, struktura zasięg zewnętrznego zasilania zasobami pracy) oraz przestrzennym (zróżnicowanie terytorialne rynków pracy). Obok ujęcia statycznego rynek pracy powinien być analizowany dynamicznie, tj. poprzez wielkość i kierunek zmian składowych rynku pracy. Najczęściej wiąże się to z zastosowaniem koncepcji bazy ekonomicznej, pozwalającej identyfikować czasoprzestrzenne zmiany sektora egzo- i endogenicznego gospodarki. Istotnymi cechami rynku pracy są ponadto hierarchia rynków (lokalny, regionalny, krajowy, ponadkrajowy) czy też jego centralność bądź peryferyjność. W tym ostatnim przypadku oznacza to występowanie (bądź brak) centralnych funkcji zarządzania. Tak szerokie ujęcie problematyki rynku pracy

pozwała traktować jako model charakteryzujący gospodarczy przejaw rozwoju regionu (Runge 2013).

Ludnościowym odzwierciedleniem rozwoju są zmiany zachodzące w procesach i strukturach demograficzno-społecznych. Mogą one mieć charakter zmian długookresowych, średniookresowych, krótkookresowych bądź incydentalnych. Te pierwsze wiążą się przede wszystkim z cyklicznością rozwoju gospodarczego (Kondratiew 1925) oraz I i II przejściem demograficznym, a także z przejściem mobilności przestrzennej W. Zelinsky'ego (1971). Z kolei wśród zmian średniookresowych, krótkookresowych i incydentalnych najczęściej wymienia się wpływ konfliktów zbrojnych, klęsk żywiołowych oraz zmiany administracyjne.

Zdaniem W. Maika (2000) stopień domknięcia egzo- i endogenicznego, pozwalający identyfikować wielkość i kierunek relacji między ośrodkami układu osadniczego oraz między nim a otoczeniem, charakteryzowany jest trzema rodzajami relacji: połączeniami, powiązaniem funkcjonalnymi, a także więziami. Z powiązaniem mamy do czynienia w przypadku infrastruktury technicznej, społecznej i osadniczej łączącej miejsca w przestrzeni geograficznej. Zdaniem autora największe znaczenie w układach regionalnych odgrywają linie komunikacyjne (drogi, kolej). Powiązania funkcjonalne to przemieszczenia dóbr materialnych, ludzi, usług, pieniędzy i informacji w przestrzeni, co pozwala identyfikować ten ruch w kategoriach powiązań ekonomicznych, społecznych, kulturalnych, administracyjnych itp. Z kolei więzi powstają między ludźmi, grupami społecznymi, tworząc unormowane formy organizacji życia zbiorowego, co pozwala realizować różnego typu potrzeby oraz poprzez świadomość wspólnoty interesów kreować perspektywiczne etapy i strategie rozwoju. Do najistotniejszych rodzajów więzi społecznych autor zalicza więzi: a) między jednostkami ludzkimi, b) między ludźmi a instytucjami oraz c) między instytucjami.

Każdy z trzech wymienionych rodzajów relacji (połączenia, powiązania funkcjonalne, więzi) pozwala identyfikować specyficzny dla danego obszaru stopień domknięcia. O ile historycznie od XVIII w. po lata 70. XX stulecia w obszarze konurbacji katowickiej cechą szczególną był większy stopień domknięcia egzogenicznego (formowanie i rozwój rdzenia konurbacji), o tyle w zakresie więzi większą rolę odgrywały powiązania zewnętrzne (rozwój rynku pracy głównie drogą zewnętrznego pozyskiwania zasobów pracy). Współcześnie ów rynek wykazuje istotne osłabienie pozyskiwania zasobów na rzecz wyraźnej zagranicznej emigracji zarobkowej.

Podsumowanie

Przedstawione w opracowaniu uwarunkowania badań procesów wzrostu i rozwoju prowadzą do kilku spostrzeżeń uogólniających:

– po pierwsze – w złożonych układach osadniczych badania tego typu wymagają szerszej podbudowy metodologicznej, a zwłaszcza uwzględnienia wieloaspektowości przedmiotowej, terytorialnej, strukturalnej oraz czasowej charakteryzowanych elementów;

- po drugie – istotne znaczenie w tego typu układach osadniczych odgrywają: koincydencja, fragmentacja funkcjonalna, efekty mnożnikowe czy też różnice kierunku zmian cech skalarnych oraz wektorowych;
- po trzecie – historycznie w badaniach społeczno-ekonomicznych o wiele większą rolę przypisywano dotąd tendencjom wzrostowym i rozwojowym; w oparciu o nie budowano teorie i modele wyjaśniające; nasilające się tendencje regresyjne, m.in. depopulacyjne (II przejście demograficzne, „kurczenie się” miast), wskazują na słabość modeli wzrostu i rozwoju dla tego typu zmian (np. model urbanizacji);
- oraz po czwarte – wskazane tendencje powinny skłaniać do prób formułowania teorii i modeli uwzględniających różny charakter zmian poszczególnych zmiennych bądź w szerszym zakresie regresyjno-stabilizacyjny ich charakter.

Bibliografia

- Biłozor A., 2003, *Zastosowanie logiki rozmytej do delimitacji strefy przejściowej miasta i wsi*, [w:] *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, red. H. Rogacki, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Bzroska K., Lewandowska A., 2013, *Wzrost gospodarczy w świetle koncepcji zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Problemy gospodarki światowej*, t. 3, red. M. Kuczmarska, I. Pietryka, Instytut Badań Gospodarczych, PTE Oddział w Toruniu, Toruń, s. 83–97.
- Clark C.A., 1940, *The conditions of economic progress*, Macmillan, London.
- Dunn E.S., Lampard E.F., Muth R.F., Perloff H.S., 1960, *Regions, resources and economic growth*, The John Hopkins Press, Baltimore.
- Filozofia a nauka. Zarys encyklopedyczny*, 1987, red. Z. Cackowski, J. Kmita, K. Szaniawski, P.J. Smoczyński, Ossolineum, Wrocław.
- Fisher A.G., 1935, *The clash of progress and security*, Macmillan, London.
- Friedmann J., 1967, *A general theory of polarized development*, Ford Foundation, Urban and Regional Development Advisory Program in Chile, Santiago.
- Friedmann J., Weaver C., 1979, *Territory and function. The evolution of regional planning*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles.
- Jelonek A.W., Tyszka K., 2001, *Koncepcje rozwoju społecznego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Gwosdz K., 2004, *Ewolucja rangi miejscowości w konurbacji przemysłowej. Przypadek Górnego Śląska (1830–2000)*, Wydawnictwo Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków.
- Gwosdz K., 2014, *Pomiędzy starą a nową ścieżką rozwojową. Mechanizmy ewolucji struktury gospodarczej i przestrzennej regionu tradycyjnego przemysłu na przykładzie konurbacji katowickiej po 1989 r.*, Wydawnictwo Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków.
- Hasińska Z., 1993, *Regionalne i lokalne rynki pracy na Dolnym Śląsku*, Wrocław. Prace Naukowe AE, Wrocław nr 652, Monografie i Opracowania nr 100.
- Klaassen L.H., Paelinck J.H.S., 1979, *The future of large towns*, „Environment and Planning” A, 11.
- Kondratiew N.D., 1925, *Bolszyje cikły koniunktury – cikły koniunktury*, t. 1, Moskwa.
- Krzysztofek K., Szczepański M.S., 2002, *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krzysztofek R., 2003, *Pojęcie genotypu funkcjonalnego w badaniach nad układem lokalizacyjnym miast. Przegląd badań i próba modelu*, „Czasopismo Geograficzne” z. 4.
- Krzysztofek R., 2014, *Geneza aglomeracji miast na obszarze Polski*, Katowice. Prace Naukowe UŚ nr 3157.
- Maćkiewicz A., Ratajczak W., 1996, *Wyznaczanie rozmytych granic regionalnych*, [w:] *Podstawy regionalizacji geograficznej*, red. T. Czyż, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

- Maik W., 2000, *Relacje między jednostkami osadniczymi*, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. 19: *Osadnictwo*, red. S. Liszewski, W. Maik, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Nowak E., 2001, *Badanie zróżnicowania społeczno-ekonomicznego gmin woj. świętokrzyskiego za pomocą analizy skupień rozmytych*, [w:] *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, red. H. Rogacki, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Okólski M., 2004, *Demografia zmiany społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Runge A., 2008, *Przemiany demograficzne w miastach Górnośląskiego Związku Metropolitalnego*, [w:] *Górnośląski Związek Metropolitalny. Zarys geograficzny*, red. R. Dulias, A. Hibszer, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział Katowicki, Sosnowiec.
- Runge A., 2013, *Rola miast średnich w kształtowaniu systemu osadniczego Polski*, UŚ, Katowice. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego.
- Runge A., Kwiatek-Sołtys A., 2011, *Małe i średnie miasta Polski na osi continuum osadniczego*, [w:] *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, red. M. Soja, A. Zborowski, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Runge J., 2005, *Urbanizacja i jej konsekwencje w regionie katowickim – mity i rzeczywistość*, [w:] *XVIII Konferencja Wiedzy o Mieście: Współczesne procesy urbanizacji i jej skutki*, red. I. Jażdżewska, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Runge J., 2008, *Population transformations in traditional economic regions of Central Europe. Structural approach*, "Bulletin of Geography" No 10/2009.
- Runge J., 2009, *Katowice region in the light of the selected conceptions of social-economic transformation*, "Bulletin of Geography" No 11/2009.
- Runge J., 2013, *Specyfika rynku pracy złożonych układów osadniczych – wybrane kwestie teoretyczno-empiryczne*, [w:] *„Stare i nowe” problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej*, red. S. Sitek, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Runge J., Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., Runge A., 2014, *Model urbanizacji złożonych układów osadniczych w świetle procesu kurczenia się miast w Polsce – próba analizy krytycznej*, [w:] *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. T. Strykiewicz, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Runge J., Kłosowski F., 2011, *Changes in population and economy in śląskie voivodship in the context of suburbanization process*, "Bulletin of Geography" No 16/2011.
- Runge J., Krzysztofik R., Spórna T., 2011, *Cechy specyficzne umiastowienia województwa śląskiego na przełomie XX i XXI w.*, [w:] *Koncepcje i problemy badawcze geografii*, red. K. Marciniak, R. Sikora, D. Sokołowski, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz.
- Rykiel Z., 1985, *Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych*, PWE, Warszawa. Studia KPZK PAN t. 85.
- Rykiel Z., 1991, *Rozwój regionów stłokowych w teorii i w badaniach empirycznych*, Ossolineum, Wrocław. Prace Habilitacyjne IG i PZ PAN.
- Spórna T., 2012, *Modele przemian urbanizacyjnych w województwie śląskim*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Teoria przejścia demograficznego*, 1990, red. M. Okólski, PWE, Warszawa.
- Van de Kaa D.J., 1987, *Europe's second demographic transition*, "Population Bulletin" 42(1).
- Van de Kaa D.J., 1988, *The second demographic transition revisited: Theories and expectations*. Paper presented at the Conference on Population and European Society by the Commission of the European Economic Community and the European University Institute, 7–9 December 1988, Florence, Italy.
- Wiedermann K., 2008, *Koncepcja efektów mnożnikowych w wyznaczaniu wpływu przedsiębiorstw na otoczenie społeczno-gospodarcze*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu PTG” nr 11.
- Wyżnikiewicz B., 1987, *Zmiany strukturalne w gospodarce. Prawidłowości i ograniczenia*, PWE, Warszawa.
- Zadeh L.A., 1965, *Fuzzy sets*, "Information and Control" 8.
- Zelinsky W., 1971, *The hypothesis of the mobility transition*, "Geographical Review" 61, 2.

PROBLEMY WZROSTU I ROZWOJU ZŁOŻONYCH UKŁADÓW OSADNICZYCH

ABSTRAKT: Celem prezentacji jest próba zwrócenia uwagi na niektóre metodologiczne problemy identyfikacji procesu wzrostu i rozwoju w złożonych układach osadniczych, a także odniesienie tych spostrzeżeń do

konkretnego przykładu, tj. do konurbacji katowickiej (Polska). Jak zauważa autor, badanie złożonych układów osadniczych wymaga m.in. uwzględnienia takich zjawisk i procesów jak: koincydencja (terytorialne nakładanie się powiązań społeczno-ekonomicznych), fragmentacja funkcjonalna (silne zróżnicowanie przestrzenno-funkcjonalne w obrębie układu osadniczego), efekty mnożnikowe (kreowanie dodatkowego wzrostu jako konsekwencji koincydencji). W dotychczasowych badaniach społeczno-ekonomicznych różnych obszarów podkreślano głównie znaczenie tendencji wzrostowych i rozwojowych. Tymczasem ujawniające się problemy gospodarki światowej czy też depopulacja i starzenie społeczeństw wymagają uwzględnienia owych zjawisk w konstruowanych modelach wzrostu i rozwoju w różnych skalach terytorialnych. Ilustracją złożoności omawianych kwestii jest konurbacja katowicka, gdzie czynniki takie jak: niewielka przewaga potencjału społeczno-gospodarczego ośrodka centralnego względem pozostałych miejscowości, historycznie dośrodkowo-odśrodkowy kierunek przemian niezgodny z modelem urbanizacji, istotne znaczenie policentryczności w przemianach społeczno-gospodarczych czy też słabo ujawniające się procesy suburbanizacji zewnętrznej, powodują konieczność nieco innego podejścia metodologicznego w badaniach wzrostu i rozwoju w porównaniu do klasycznych układów aglomeracyjnych. Omówione w artykule wyniki badań procesów przemian zarówno w konurbacji katowickiej, jak i obserwowane w skali pozostałych złożonych układów osadniczych tego województwa (konurbacja rybnicka, aglomeracja Bielska-Białej, aglomeracja Częstochowy), wypuklają terytorialną oraz hierarchiczną (skala lokalna, regionalna) złożoność procesów wzrostu i rozwoju.

SŁOWA KLUCZOWE: wzrost, rozwój, złożony system osadniczy, konurbacja